

A NYUGAT NYOMÁBAN – VAS MEGYE GAZDASÁGÁNAK FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

LENNER TIBOR – PALKOVITS ISTVÁN

IN THE WAKE OF THE WEST – THE HISTORY OF ECONOMIC
DEVELOPMENT IN VAS COUNTY

The purpose of this paper is to outline the economic development of Vas county, a varicolored area near to Austrian border, eager to close up to European living standard. The society of the county has been for centuries the transmitter of cultural and economic modernization sprung from West-Europe. It is true, even though the realignments of the twentieth century and the fall of the iron curtain widely brighted the burgeoning of the society. The central question is now, whether the economic processes of decades and centuries trends towards the patterns and levels of the European community as was widely thought after the „systemic change” two decades ago, or it is only false hope.

The study consist of two parts. The first section sets against the facts of upswing and decline in a geographical-historical approach, the second part analyses the process of structural change of the last two decades and the actual economic structure of the county with an outlook to the prospects of the future. This text is also an instalment and rethinking of the major conclusions of the fundamental book, edited by Tamás Csapó in 1996. „Transition in Vas county”.

BEVEZETÉS

Tanulmányunkban azt a célt tűztük ki magunk elé, hogy felvázoljuk Vas megyének, ennek a nyugati határ menti, sokszínű térségnek a gazdasági fejlődését, számot adjunk az itt élők megőrzés és újítás közötti örök vívódásáról. A megye társadalma az elmúlt két-három évszázadban közvetítője volt a Nyugat-Európa felől érkező kulturális és gazdálkodási modernizációnak. Ez a kijelentés még akkor is megállja a helyét, ha tudjuk, hogy a 20. század politikai átrendeződése, a vasfüggöny leereszkedése sokszor fékeztek a helyi társadalom polgárosodását. Munkánkat két részre osztottuk: az első részben földrajzi-történelmi megközelítéssel a megye gazdaságtörténetéből a fellendülés és hanyatlás tényeit ütköztettük. A második rész a rendszerváltás óta eltelt évtizedek szerkezetváltását, Vas megye gazdasági szerkezetét elemzi, felvillantva a jövő lehetséges kilátásait. Írásunk egyben továbbgondolása a Csapó Tamás által 1996-ban szerkesztett „Átalakulás Vas megyében” című – mára már a témában alapműnek tekinthető – kötet legfontosabb megállapításainak.

A MEGYE GAZDASÁGA A POLGÁROSODÁS ELŐTT

A 18. században még a mezőgazdaság volt a termelés fő ága Magyarországon. Az agrártermelés határozta meg a megye mintegy kétszázezer fős népességének minden napjait is. Az *osztrák piac közelsége* állandósuló, külső piacot jelentett Vas megye neki-lendülő árutermelésének. A lehetőséggel a majorsági földeket kiszélesítő és a robotterheket növelő árutermelő nagybirtokosok éltek elsősorban. A nagyobb birtokok – a Batthyányiak, az Erdődyek, az Eszterházyak és a Festeticsek birtoktestei – a megye nyugati sávjában helyezkedtek el, míg a megye középső részét főleg egyházi javadalmak tették ki. A nemesi középbirtokosok többsége a Rába, Gyöngyös völgyében és a Kemenesalján gazdálkodott. A földesúri gazdálkodás változatos agroökológiai adottságokra támaszkodhatott. A megye éghajlata az Alpok közelsége miatt általában kiegyensúlyozott, a tél viszonylag enyhe, a nyár pedig hűvösebb és csapadékosabb. Jó minőségű termőtalajok nagyobb hányadban csak a Kisalföld déli peremkörzetében találhatóak, a megye nagy részén a talajok savanyú kémhatása, kedvezőtlen tápanyag- és vízgazdálkodása, valamint a domborzati viszonyok gátolták a mezőgazdaság intenzív fejlesztését. Itt viszont az erdőgazdálkodás lehetőségei voltak jobbak az országos átlagnál. A 18. század második felében a javuló színvonalú földműveléssel búzát, rozst, árpát, zabot, dohányt, továbbá a század vége felé már kukoricát és burgonyát is termeltek. Felhagytak a háromnyomásos gazdálkodással, a földeket minden évben bevetették. A rét- és legelőgazdálkodás a *19. század elején* már a *lábura kapó* állattenyésztést szolgálta. Szarvasmarhát főleg a Rába és Répce mentén tenyésztettek, lovat és juhot a megye minden táján tartottak. Az extenzíven gazdálkodó, árutermelő feudális birtokok azonban – főleg a Nyugat-Dunántúlon – sértették a kormányzat érdekeit azzal, hogy a jobbágyterhek növelésével felmorzsolták az adóalapot jelentő paraszti gazdaságokat. Ezért a kincstár gátat szabott a földesúri törekvéseknek az 1767-es úrbéri rendelettel. Az urbárium lényegében szabályozta a föld nemesi és paraszti birtoklását és alapja lett a majdani polgári birtokviszonyoknak. A földesúr-jobbágy viszony rendezése a reformkorban a szabad költözés jogának biztosításáig és 1840-ben az önkéntes örökváltás megengedéséig jutott el. Vas megyében főleg a Batthyány-birtokon lévő jobbágyfalvak érték el szerződésben a feudális, úrbéri kötelékek alól való kiszabadítást.

A 18. században Magyarország északi és nyugati peremén viszonylag *sűrű népesség* élt, Vas megye 20-30 fő/km²-es népsűrűségi értéke pl. háromszoros-négyszeres mértékben múlta felül a Dunántúl középső és déli megyéinek hasonló mutatóit. A régi kézműipar élt tovább, manufaktúrák még nem alakultak. A kézművességet elsősorban az uradalmi központokban élő mesteremberek munkája éllette. A gabonaörlő malmok, sütődék, sörfőzdék, öntő- és kovácsműhelyek szerves részét képezték az uradalmaknak. Később iparosok telepedtek meg Kőszeg, Körmend, Sárvár, Szentgotthárd, Szombathely, Kiscell, Jánosháza, Felsőőr, Németújvár, Pinkafő és Rohonc központjaiban is (NÉMETH 2003). A legtöbb céhmester a textiliparban dolgozott Vas megyében. A céhek mellett az uradalmakban jelentek meg az első tőkeerős műhelyek a vászon-

szövő és fonó szakmákban. Számos kezdeményezés azonban nem tudott hosszú életű vállalkozássá válni az osztrák és a cseh kereskedelmi és ipari érdekeltségek árnyékában.

Össességében tehát a polgárosodás előtt lassú és féloldalas fejlődés bontakozott ki, ami előrébb jutott a mezőgazdaságban, mint az iparban.

A GAZDASÁG FORMÁLÓDÁSA A POLGÁRI KORSZAKBAN (1848-1948)

1848-ban kihirdették a kötelező örökváltságot és eltörölték az úriszéket. Az úrbéri viszonyok megszűntetése a polgári átalakulás feltétele volt. A nagy- és középbirtokokon átalakult a gazdálkodás módja. A szántóföldi művelésben általánossá vált a vetésforgó alkalmazása. Nagyobb hatékonyságú földművelő eszközöket kezdtek használni. Igaz, még kuriózumként, de az ikervári uradalomban már villanyáram hajtotta a cséplőgépet. Ugyanakkor a korszakban végig szűkös volt a földterület, ami jelezte, hogy a mezőgazdaság legkonzervatívabb eleme a birokszerkezet maradt (*1. táblázat*). A tőkés gazdálkodásra alkalmas 20 holdon felüli gazdaságok mindössze 10%-át adták a birtokoknak a századfordulón, de a mezőgazdasági terület több mint 60%-án gazdálkodtak.

1. táblázat: A birtokszerkezet megoszlása Vas megyében az 1895-ös számbavétel szerint
Table 1: Estates in Vas in 1895

Birtoktípus	Birtok száma	Terület (kh)
1 kh alatt	11174	5106
1-5	20068	54136
5-10	13830	100581
10-20	13356	187947
20-50	5701	158375
50-100	548	36048
100-200	121	16764
200-500	102	33338
500-1000	63	46948
1000-	97	246553
<i>Összesen</i>	<i>65060</i>	<i>885796</i>

Forrás: Pete Gy. (1999.) alapján saját szerkesztés

A szűkös birtokviszonyok, az értékesítési piacok közelsége, a munkaerő bősége sajátos mezőgazdasági termelési struktúrát alakított ki. A 19. század negyvenes éveitől kezdve a szarvasmarha-tenyésztés lendült fel, eleinte a nagybirtokokon, majd a paraszti gazdaságokban is. 1895-ben a szarvasmarha állomány 142053 db-ot számlált. Nemcsak az állatállomány nagysága, hanem a tenyésztett marhafajta is híressé tette a Vas megyei állattenyésztést. A mintegy tízezres nagyságrendű szürkemarha állomá-

nyon kívül simmenthali, piros-tarka, illetve a magyar fajtával történt keresztezések alkották a szaporulatot. A tenyészállatokat és a szaktanácsadást az 1840-ben alakult Vas vármegyei Gazdasági Egyesület biztosította a gazdáknak. Szombathelyen 1881-ben indult az ország első tejszövetkezete, Sárváron pedig tejgazdasági szakiskola nyitotta meg a kapuit. *Az egyes tájegységek között azonban erősödtek termelési különbségek a mezőgazdaság eltartó képessége és a termelési színvonal eltérő sajátossága miatt. Az Órség, a Vendvidék, az Alpokalja, a Hegyhát, a Cser vidéke kevesebb lehetőséget kínált, a folyók völgyeiben viszont élénkebb gazdálkodás bontakozott ki (BELUSZKY 2005, BARANYAI 2011).*

Hazánkban a 19. század második felében kibontakozott iparosodást főleg a természeti tényezők (ásványkincsek, energiahordozók), a munkaerő és a kiépülő vasúthálózat határozta meg. Az ipari termelés súlypontjai a középhegységekben alakultak ki (KISS 2013). Vas megyében *a gyáripar első üzemei az 1850-es években kezdtek termelni a mezőgazdasági gépgyártásban és az élelmiszeriparban. A századfordulón felzárkózott melléjük a könnyű- és nehézipar is (gép-, műszer- és vegyipar), a főbb telephelyek Szombathelyen, Kőszegen, Szentgotthárdon és Sárváron voltak. Üzembe álltak a szolgáltató ipar egységei is: a szombathelyi gázgyár, vízmű, villamosvasút, az ikervári vízierőmű, a nagyobb települések villanytelepei. A megyei ipar részét képezték rajtuk kívül a kisebb üzemek és az ipartestületbe szerveződött iparosok is.*

Vas megye gazdaságának fejlődését mindig is nagyban befolyásolta a megye földrajzi helyzete és ennek a helyzetnek az éppen aktuális politikai megítélése. A kiegyezés után sikeresen tudott kapcsolódni a Bécs-Budapest-Pozsony régió munkamegosztásába, elsősorban a dinamikusan modernizálódó ipari és szolgáltatási tevékenységeinek köszönhetően. (gépipar, téglagyártás, élelmiszeripar, textilipar, faipar, illetve kereskedelmi-pénzügyi műveletek). A kapitalizálódó közép- és nagybirtokok terményeivel való kereskedést a megye kedvező fekvésén túl a jó közlekedési viszonyai is elősegítették. A fekvéséből származó előnyöket elsősorban a megyéjének centrumában kiépült Szombathely tudta kihasználni. Az Alpok előterében haladó É-D irányú útvonal – az ókori Borostyánkő-út – itt találkozik azzal a K-NY irányú úttal, amely Graz felől a Rába völgyben éri el Magyarországot, és amelyet a Rába mocsarai kényszerítettek északi kitérőre (GYŐRI 1999). A polgári korszakban az egymáshoz közel épült hídvárosok és vásárvárosok szerepét Szombathely vette át, ahol az átkelő és a völgyek vasútvonalai összefutottak. A város jelentősége a 19. század utolsó évtizedeiben a szállításigényes kereskedelmi áruk – gabona, élőállat, fa, agrártermékek – térhódításával nőtt meg. A vasúthálózat kiépülésekor a bécs-sopron-szombathely-nagykanizsa-trieszti és a győr-szombathely-grazi vonal csomópontja lett és később vicinális vonalak sorát vonzotta magához (BELUSZKY 2003).

Ezt *a szerves fejlődést Trianon hatása blokkolta.* A határok újrarajzolásával ugyanis városi vonzáskörzeteket vágtak át és hagyományos gazdasági kapcsolatokat ziláltak szét a döntéshozók. A II. világháborúig stagnált a megye gazdasága: a mezőgazdaságban a nagybirtokok átalakulását nem követte a paraszti birtokok kapitalizálódása, az iparon belül pedig a gyáripar nem tudott erős pozícióba kerülni. A gyáripar egységei zömmel

a könnyű- és élelmiszeriparhoz tartoztak, a nehézipart a gép- és műszergyártás valamint a vegyipar egy-egy üzeme képviselte továbbra is. Az 1930-as években a háborús készülődéssel járó nehézipar fejlesztés nem érintette a megye iparát és nem változtatta meg annak struktúráját. A korlátozott fejlesztési források miatt új ipartelep nem alakult, a műszaki színvonal sem emelkedett (RÁCZ 1986).

A II. világháborúban jelentős embervesztés és anyagi károk érték a megyét. A németek után a szovjet hadsereg is igénybe vette a gazdasági kapacitás egy jelentős részét. Celldömölkön például a helyi lakosság egy része hónapokig végzett ingyenmunkát katonai parancsra a harcok elülte után. A megye 135 ipari üzeméből 30 nem működött, az épen maradt nagyüzemek pedig nyersanyaghiánnyal küzdöttek. Megrongálódott a mezőgazdaság eszközállománya is. 1945 tavaszán 50 ezer kh termőföld maradt parlagon vagy a vetőmag, vagy a mezőgazdasági eszközök hiánya miatt. Elpusztult az állatállomány 9/10-e.

2. táblázat: *A Vas megyei parasztgazdaságok 1948-ban*
Table 2: *Farmer estates in Vas County, 1948*

<i>Birtoktest (kh)</i>	<i>Birtok száma</i>	<i>Arány az összes birtokhoz képest (%)</i>
1-5	45328	56,2
5-10	16185	20,0
10-15	4732	6,0
15-nél több	2457	3,0

Forrás: PETE GY. (1999) alapján saját szerkesztés

A háborús károk ellenére a megye gazdasága gyorsan feléledt. Kiemelendő, hogy az 1945-ös földosztással gyökeresen megváltozott a mezőgazdasági birtokszerkezet. A megye népességének 61,6%-a, 164856 fő volt őstermelő. 1948-ban 80715 parasztgazdaságot regisztráltak (2. táblázat). A mezőgazdaság ugyanakkor az egy évtizeddel korábbi teljesítmény 70%-át produkálta csak.

A GAZDASÁG ALAKULÁSA A SZOCIALISTA KORSZAKBAN (1948-1989)

A földreformmal megváltozott az agrártársadalom szerkezete, erőteljesen lecsökkent a gazdasági cselédek, napszámosok, törpebirtokosok rétege. Ez a változás azonban nem javított a falvak polgárosodásának esélyein, mert a kommunista hatalomátvétel után hamarosan hozzáálltak a mezőgazdasági termelés átszervezéséhez. 1948-1949-ben 17 állami gazdaság és 11 gépállomás létesült. A hatalom a termelősövetkezetek megalakítását nem eszköznek, hanem célnak tekintette, ennek érdekében a legkeményebb intézkedésektől és az erőszak alkalmazásától sem riadtak vissza. A kötelező beszolgáltatás, a központilag meghatározott felvásárlási árak, a szétnyló agrárólló, a *mezőgazdasági*

munkaerő kiszákmányolása és a falu modernizálásának elbalasztása volt az az ár, amit a mezőgazdaság fizetett a gazdaság erőltetett fejlesztéséért. 1960-ra a megyében is véglegesen kialakultak a nagyüzemi keretek, ekkor már 263 termelőszövetkezet gazdálkodott a megye földterületének hozzávetőleg a felén. A tagok száma 36000 fő volt. Mivel egy-egy gazdaság átlagosan alig 1000 kh földterületen gazdálkodott, a szervezés után azonnal elindult a centralizáció folyamata. Két és fél évtizeddel később, 1985-ben már csak 58 mezőgazdasági termelőszövetkezet működött. A tsz-ek ekkor a mezőgazdasági terület 78%-át művelték meg, egy gazdaságra átlagosan 2992 ha földterület jutott. Az 1970-es évektől voltak érzékelhetőek bizonyos korszerűsödési tendenciák. Ennek főbb elemei voltak a termelés integrálása más ágazatokkal (élelmiszeriparral, faiparral), egyes tsz-ek között és a háztáji gazdaságokkal. A hatékonyabb gazdálkodásra való áttérést jelezte a szakosított telepek elterjedése előbb a növénytermesztésben, majd az állattenyésztésben. Megjelentek az iparszerű termelési rendszerek is. Dinamikusan növekedett a gépállomány, fejlesztették a zárt rendszerű termelést. Erősödött a talajművelés, állami támogatással hozzáláttak a rossz termőképességű földek meliorációjához, például az Őrségben és a határ menti területeken (BARANYAI – BARANYAI 2013). Növekedett az állatállomány, a szarvasmarha- és baromfi tenyészállomány minőségileg is javult. A termelési szerkezetben a megye megőrizte állattenyésztési pozícióit, de nőtt a növénytermesztés kapacitása is. 1985-ben az összetésterület csaknem felén termeltek kenyérgabonát, mérsékelten csökkent a kukorica és burgonya vetésterülete, jelentősen nőtt viszont a lucerna és a napraforgó termelése.

Az iparosításban is új helyzet állt elő a II. világháború után. *A Nyugat-Dunántúlt a vasfüggönyhöz való közelsége miatt elkerülte az erőteljes iparosítás.* Az 1950-es években a megye gazdasága a nagypolitika diszkriminációjából fakadóan belső perifériává vált. Csak a fokozatos politikai enyhüléssel jelentek meg az első ipari beruházások, azok is zömmel a megyeszékhelyen: a gépipar, élelmiszeripar, faipar, vegyipar területén. De még ekkor is a régi gondolkodásmód élt tovább: az 1980-as években a helyi iparvállalatok fele nem Vas megyei székhelyű volt (PALKOVITS 1996). Abból pedig előny származott, hogy a vasfüggönyhöz való közelsége miatt a megyébe nem telepítettek a kitermelő ágazatokra és az energetikai szektorra épülő nehézipart. Vas megye ugyanis így nem vált ipari válságtérsgé, mint az észak-déli ipari tengely, illetve a Dunántúli- és az Északi-középhegység számos más térsége.

Az iparban is *az 1970-es évektől figyelhető meg az erőforrások intenzív hasznosítása.* A műszaki fejlesztés javította a munkatermelékenységet. Módosult a beruházási szerkezet is, növelték a *gépipar* és a *faipar* már meglévő bázisán történő fejlesztéseket. A gépiparban a Rába Vagon- és Gépgyár játszott meghatározó szerepet, a megye négy városában működtek gyárai (Szombathelyen, Kőszegen, Sárváron és Szentgotthárdon). A faiparban a Nyugat-magyarországi Faipari Kombinát legnagyobb mennyiségben forgácslapot és cementkötésű forgácslapot gyártott. Növekvő ütemben fejlődött a *vegyipar* is, a Répcelaki Szénsavtermelő Vállalatnak és a szombathelyi Hungária Műanyag-feldolgozó gyáregységnek köszönhetően. Az 1980-as években kezdték meg a gyógyszergyártást az Egyesült Gyógyszer- és Tápszergyár körmendi Lacta gyáregység-

gében. Az ipar területi szerkezete kiegyensúlyozottabbá vált azáltal, hogy a megye nagyobb települései ipari üzemekhez jutottak.

A MEGYE GAZDASÁGA A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A rendszerváltást követően a megye gazdasága jelentősen átalakult (CSAPÓ1996). Ahogy országszerte, a piacgazdaság logikájával összhangban itt is nagy számú kis- és közép vállalat jött létre, lezajlott a privatizáció, nagy súllyal megjelent a külföldi tőke, s a tercier ágazatok erősödése is felgyorsult. Átlag feletti földrajzi és társadalmi feltételeinek köszönhetően a megye gazdasága hamar országos átlag feletti teljesítményt mutatott. Gazdasági mutatói közül néhány különösen kedvezően alakult, így a GDP egy lakosra jutó nagysága, az ipari termelés volumene, a beruházások nagysága, az export aránya vagy a külföldi érdekeltségű vállalkozások száma és tőkeereje országosan is kiemelkedővé vált már az kilencvenes évek első felében. A pozitív tendenciák következtében az átalakulás társadalmi költségei is viszonylag mérsékelt maradtak, aminek egyik legfontosabb összetevője a munkanélküliség viszonylag alacsony szinten történt stabilizálódása volt (PALKOVITS 1998).

Az elmúlt bő két évtized gazdaságtörténete, az események kronológiája önmagában is érdekes kutatási és elemzési feladatot kínál, ehelyütt azonban inkább e majd negyedszázados folyamat főbb jelenségeit, a változások irányát és eredményeit igyekszünk megragadni, egyszersmind szembesítve a megyét azzal, hogy a nagy változások idején megfogalmazódott remények miként és mennyiben váltak valósággá. Szubjektív összképe mindenkinek lehet a várakozások teljesülésére vonatkozóan, a folyamatos mozgásban levő képlékeny és komplex valóság pontos megragadása ugyanakkor nem egyszerű. A jelenségek tartalmának, hátterének, esetleges ellentmondásainak feltárásához azok az információk nyújthatnak objektív támpontokat, melyek a különböző intézményeknél és hivataloknál képződnek – habár ezek többsége mögött komoly módszertan áll, nem ritkák a mutatókba épülő torzítások sem, így a szigorú számok és az érzékelt szubjektív valóság pontos illeszkedése számos tekintetben korántsem nyilvánvaló.

A köztudatban él a térséggel kapcsolatosan egy általános helyzetkép, mely a legfőbb problémákat is magába foglalja. Eszerint Vas megyének az országon belüli és nemzetközi munkamegosztásban betöltött pozícióját évszázadok óta különleges földrajzi helyzete determinálja, a történelmi széljárástól függően kifejezetten kedvező vagy kedvezőtlen feltételeket nyújtva a lakosság megélhetéséhez. A mai folyamatokat is alapvetően befolyásolja ez az adottság: a rendszerváltást követően a korábban belső perifériaként kezelt térség számára a helyi adottságok és készségek kibontakoztatásának útjából leomlottak az ebből fakadó akadályok, új perspektívákat nyitva és új dinamikát adva a gazdasági fejlődésének. Az új helyzet kínálta lehetőségek egyfelől éreztették kedvező hatásukat a földrajzi közelséggel összefüggő intenzív tőke-beáramlás ré-

vén, a továbbra is fennmaradó közlekedésföldrajzi árnyékhelyzet ugyanakkor továbbra is egyre fojtóbb gátja a továbblépésnek.

A hiányosságok ellenére általánosságban kijelenthető, hogy Vas megye egyik gócpontjává vált a rendszerváltással megindult dinamikus változási folyamatoknak, a megye egésze és a települések nagyobb része nyertesévé vált az ország térszerkezetében bekövetkezett átrendeződésnek, mind a pozitív trendek hozadékai, mind a negatív mellékhatások mérsékeltsége tekintetében. Az ismét előnyössé váló földrajzi helyzet, annak szerteágazó pozitív hatásai, a humán tényezők minősége, az örökölt gazdasági szerkezet, a társadalmi konfliktusok viszonylagos mérsékeltsége és egyéb adottságok következtében ma Vas megye gazdasága országos viszonylatban átlag feletti prosperitást mutat – ezen állítás mögött azonban olyan részletek, mértékek és tendenciák húzódnak, melyekre érdemes figyelmet fordítani úgy az értékítélet megfogalmazásánál, mind a jövővel kapcsolatos forgatókönyvek körvonalazásánál.

A gazdasági teljesítmény legátfogóbb (bár nem problémamentes) mutatója, a *területi GDP* népességátlagos nagysága a megyék szerinti országos rangsorban – Budapest, Győr-Moson-Sopron és Komárom-Esztergom és Fejér megyék mögé - az előkelőnek mondható *ötödik helyre sorolja Vas megyét* a legfrissebb hazai adat (2011) szerint. A 2495 eFt/fő érték többféleképp értékelhető, amennyiben egyrészt *az országos átlagtól 10%-kal elmarad*, másrészt több mint *kétszerese a sereghajó Nógrád adatának*, harmadrészt *az EU-27 átlagának 59%-át* adja vásárlóerő-paritáson. Eszerint, a legkedvezőbb közlekedési feltételrendszerrel rendelkező tágabb térség, a Budapest-Bécs tengely magyarországi szakasza után itt a legintenzívebb a gazdasági tevékenység – esősorban az itt letelepedett multinacionális társaságok működésének köszönhetően. Megjegyzést érdemel továbbá, hogy e GDP adat erősen korrelál a lakossági „jóléthez” közelebb álló egy főre jutó jövedelem mutatóval: Vas pozíciója itt is viszonylag kedvező (2010-ben becslés¹ szerint 1342 eFt), bár e téren – a fenti említetteken túl - Pest megye is megelőzi. (Ha pedig az egy adófizetőre jutó személyi jövedelemadó alapot képező jövedelmet² tekintjük, ahol Heves is kedvezőbb adattal bír, Vas megye már inkább közép-, mint élmezőnyös a ranglistán.)

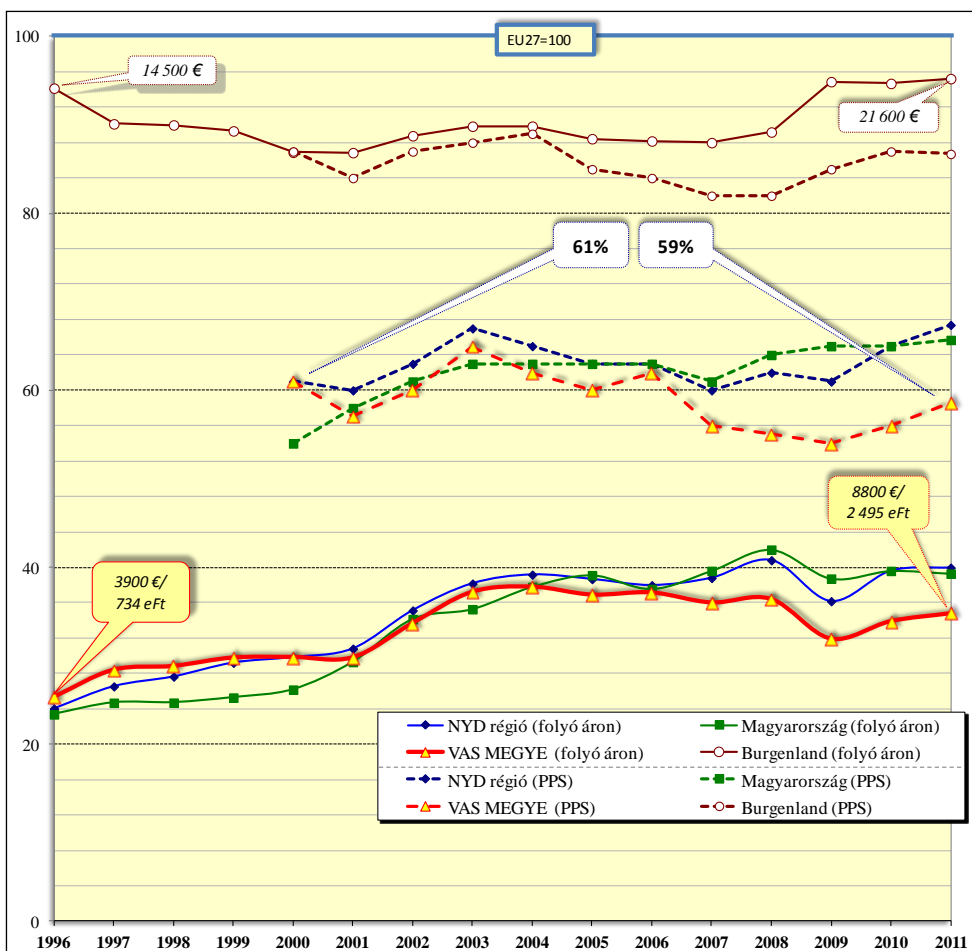
A megtermelt, ill. a személyi jövedelemadó alapját képező jövedelem mutatói tekintetében tehát a megye valóban átlagosnál jobb helyzetű, de a kilencvenes évek elején – a határ menti földrajzi pozíció, illetve a rendszerváltozást követő tőkebeáramlás adta kezdeti kiemelkedő lendült alapján – táplált reményekhez viszonyítva az elégedettség nem lehet maradéktalan. Mivel remények nemcsak a hazai átlaghoz, hanem a szomszédos nyugati területekhez is kötődtek, figyelmet érdemel e mérce is: a megye GDP-ben (vásárlóerő-paritáson) mért teljesítménye még mindig csak alig több mint kétharmada Burgenlandénak (68%).

¹ Bublik – Tóth 2013

² 2011-ben 1654 Ft/fő a KSH adata szerint (www.ksh.hu/docs/teruletiatlasz/jarasok.xls)

A GDP változási tendenciáját, azaz a gazdasági teljesítmény alakulását a folyamatos emelkedés és relatív visszaesés kettősségét jelzi. A vasi adat a kezdetektől meghaladta az országos átlagot, a kilencvenes évek végéig növekedési üteme is magasabb volt annál, 2000 óta viszont a korábbi pozitív különbség eltűnt. Nem abszolút értelemben csökkenő a kibocsátás, csak a magasabb növekedési ütemű budapesti érték az országos átlag felé szorítja le a fejlettebb vidéki térségek adatát – 2004 után a vasi mutató elmarad, sőt egyre inkább elmarad az országos értéktől (1. ábra) úgy, hogy a megyék átlagát továbbra is mintegy 10 százalékponttal meghaladja.

1. ábra: Az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) alakulása folyó piaci áron (€) és vásárlóerő-egység (PPS) alapján az EU27 átlagának százalékában
Figure 1: GDP per capita in the in relation of the EU27 average

Forrás: EUROSTAT, ill. Statistics Austria és KSH adatok alapján számítva, saját szerkesztés, PPS: *Vásárlóerő standard*, közös átszámítási alapként alkalmazott „pénznem”, az áruk és szolgáltatások árát tükrözi az egyes országokban rendelkezésre álló jövedelemhez viszonyítva; 1 PPS vásárlóereje annyi, mint 1 euróé az EU-ban átlagosan

A mutató alakulása jól illusztrálja a megye (illetve az ország) elmúlt két évtizedbeli gazdaságfejlődési pályáját – a gazdasági rendszerváltás lendülete által táplált felzárkózási elrugaskodást, majd a lendület kifulladását. A kilencvenes években a hazai értékek folyamatosan közelítettek az európai átlaghoz: a folyó piaci áron 25%-os (illetve az alatti, de az 1995 előtti területi GDP nem ismert) szintről a 38%-osra jutás jelentős eredmény. 2003 után a kedvező trend megtört, azóta egyértelműen a stagnálás jellemző. Az ország egészét érintő általános stagnálás mellett figyelmet érdemel azonban az, hogy a negatív folyamatok fokozottan jelentkeznek Vas megyében: egyrészt az országos átlagnál jobb pozíció az ezredfordulót követően átlag alattivá fordult, majd az attól egyre inkább elmaradás évei következtek, másrészt a válság a jelek szerint erőteljesebben érintette a megyét nemcsak Európánál, de az országnál is. A GDP adatsor alapján végeredményben kijelenthető, hogy a várt felzárkózás a fejlett nyugathoz elmaradt; beszédes adat, hogy megye vásárlóerő standard alapján számított gazdasági teljesítménye elmarad az egy évtizeddel korábbi szinttől, e tíz év tehát a konvergencia szempontjából elveszítettnek ítélni (egészen csekély bizakodásra a 2009 óta megfigyelhető emelkedő értékek adhatnak okot). Ma még meglehetősen távoli a szomszédos Burgenland fejlettsége is, annak az egy főre eső GDP-ben mérhető 2,7-szeres, illetve a pénz vásárlóerejét figyelembe véve is másfélszeres előnye továbbra is jelentős.

Tartalmi tekintetben lényegesebb azonban a GDP reálértékének alakulása: e téren megfigyelhető, hogy az új évezred első hét évében az EU-27 16,1 százalékpontot tudott javítani, míg Vas megye csupán 5,5-öt, eszerint a meglévő jelentős különbség egyre növekvő.

A megye országon belüli helyzetéről a gazdaság állapotának más elterjedt mutatói is hasonló képet festenek, mint a GDP-adatok: a munkahelyek száma az utóbbi időszak gyárbezárásai ellenére átlag feletti, a beruházások szintje annak hullámválása ellenére évről évre rendszerint szintén magas. A helyenként látványos eredmények háttérben azonban rendre találunk olyan momentumokat, amik némileg elbizonytalanítják az egységes, egyöntetűen kedvező minősítést.

A GAZDASÁGI BÁZIS ALAKULÁSA

Vas megye gazdasági bázisa a rendszerváltozást követő vállalkozási boom nyomán új alapokra helyeződött, a létrejött nagyszámú szereplő kellő stabilitást és rugalmasságot biztosít. Figyelemre méltó azonban, hogy a vállalkozások száma még ma sem „állt be”, az utóbbi években is emelkedő a trend (2. ábra). 2012-ben már 38180 ezer vállalkozás szerepelt a nyilvántartásokban, ebből 9721 társas (ez utóbbi körben 2010 után

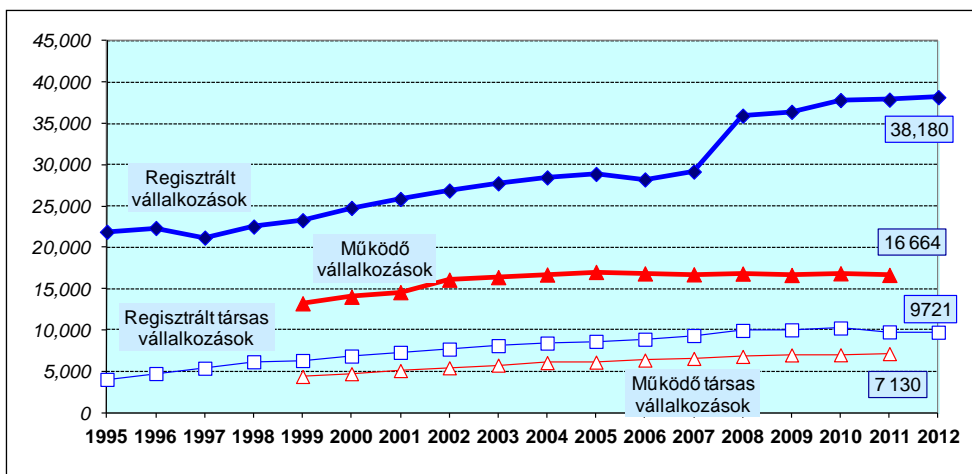
csökkenés tapasztalható), 28459 egyéni vállalkozás (a szám azt jelzi, hogy minden 8. felnőttkorúnak van vállalkozói igazolványa).

A vállalkozások terjedésének abszolút számai látványosak ugyan önmagukban, de Vas megye országos viszonylatban általában kedvező gazdasági jellemzői közül „kilóg” a vállalkozási aktivitás mértéke. Ennek lakosságszámra vetített mutatói *minden kategóriában vidéki átlag alattiak*, bár ütemüket tekintve annál némileg dinamikusabban növekvők. (E negatív jelenség magyarázatául a munkaalkalmak viszonylagos bősége kínálkozik.)

A lakosságarányos vállalkozás-sűrűség szerinti rangsorban Vas csupán 12. a megyék rangsorában, ami szembeűnően kedvezőtlenebb a más mutatók tekintetében „megszokott” pozíciónál. Feledtetné e szituációt, ha a helyi gazdaságok valóban számottevő szereplőinek számító társaságok körében más volna a helyzet, de a megye (11. helyével) itt is messze (34%-kal) elmarad az országos átlagtól.

A fenti negatívnak tekinthető jellemzőkre is magyarázatot adhat és a helyi gazdaság egy lényeges sajátosságára mutat rá a vállalkozások méretstruktúrájának vizsgálata, ami alapján rögzíthető a *nagyobb szervezetek – vállalkozásszámra és foglalkoztatásra is nyilvánvalóan ható – felülreprezentáltsága*. Az átlagosnál lényegesen kevesebb mikrovállalkozás mellett a kis- és középvállalkozások kategóriáiban és a nagyvállalatok körében is kifejezetten magas részarányok mutatkoznak, a nagyvállalati kategóriában a lakosságarányos gyakoriság is szignifikánsan (40%-kal) magasabb, mint az országos átlag. Mindez nyilvánvalóan erősen összefügg – egyéb tényezők mellett - a gazdaság ágazati szerkezetének térségi különbségeivel is.

2. ábra: A vállalkozások számának alakulása Vas megyében
Figure 2: Enterprises in Vas

Forrás: KSH Vas megye statisztikai évkönyve, 2009.

A helyi gazdaság alapjellemzőit és perspektíváit illetően is lényeges az, hogy milyen vállalatok alkotják a gazdasági bázist, különösen *meghatározó a domináns szereplők köre*. Az „élért árbevétel alapján a legjobban teljesítő magyarországi vállalkozások” TOP 500-as listájára³ Magyarország 500 legnagyobb vállalkozása közt árbevétele alapján 12 vasi székhelyű kap helyet, míg az *első százban kettő* szerepel (a LuK Savaria Kuplunggyártó Kft.65., a Delphi Hungary Kft. 76.). A tucatszámú meghatározó vállalkozás (LuK Savaria Kuplunggyártó Kft., Delphi Hungary Kft.,Epcos Kft., BPW-Hungária Kft., Linde Gáz Magyarország Zrt., Swietelsky Vasúttechnika Kft., Opel Szentgotthárd Kft., Cell-comp Kft., Falco Zrt., SáGa Foods Zrt., Allison Transmission Hungary Kft., Belron Hungary Kft.) nagy többsége évek óta kiemelkedő szereplője a megye gazdaságának, jelenlétük komoly stabilitási tényező. Közülük hét szombathelyi, kettő celldömölki, egy-egy szentgotthárdi, sárvári, illetve répcelaki székhelyű, vagyis működésük bizonyos fokú *térbeli kiegyenlítettséget* is biztosít. E lista másfelől – tekintettel az egyes cégek tulajdonosi hátterére – jól illusztrálja azt a ténytet, hogy a jellegadó szereplők túlnyomó része külföldi érdekeltségű vállalkozás.

A működőtőke-beáramlás kétségkívül erőteljesen hozzájárul a megye relatív fejlettségéhez, de a cégek többsége lokális beágyazottságának erősítése terén és térségfejlesztő hatásai maximalizálása vonatkozásában vannak még perspektívák. (Mindamellett kiemelésre érdemes, hogy a külföldi tulajdonú cégek többségének komoly helyi gyökerei, előzményei, termelési tradíció vannak, és a külföldi befektetők jelenlétének viszonylag hosszú múltja is – egyes félelmekkel szemben – a folyamatosságot sugallja.). A külföldi érdekeltségű nagyvállalatok és a hazai tulajdonú kisebb cégek viszonyára, egyszersmind a megye gazdaságára gyakorta használják a *duális*, illetve *polarizált* jelzőket – ennek fényében érdekes kiemelni azt a jelenséget a listán szereplők vonatkozásában, hogy az első öt cég árbevétele akkora, mint az őket követő negyvenöté együttvéve - ugyanakkor az ötvené együttesen sem éri el a régiós listavezető mutatójának a felét. Mindez a polarizáltság jelenlétét igazolja, de ennek szélsőségesebb megjelenései is megfigyelhetők az ország más megyéiben.

Bármiként is értékeljük a jelenséget, a megye gazdaságában különösen fontos szerepe van a külföldi befektetéseknek (FDI). A megye szerencsés földrajzi elhelyezkedése okán (ami persze kiegészül néhány további telephelyi szemponttal) a rendszerváltás óta vonzó célpontja a külföldi tőkének, s nyilvánvalóan a beáramlásnak köszönhető a gyors stabilizálódás és viszonylagos prosperitás. Habár a telephelyválasztás és telephelyi vonzerők kapcsán felmerültek problémák (bérköltségek, közlekedési infrastruktúra) a külföldi tőke máig meghatározó a térség életében. Az FDI mai nagyságrendjét illetően rögzíthető, hogy 2011-ben 678 külföldi érdekeltségű vállalkozás 386,8 mdFt-nyi külföldi tőkét működtetett a megyében. Ezzel az összeggel Vas abszolút értékben és az egy lakosra jutó befektetett tőke tekintetében is ötödik (volt) a megyék rangsorában. A vállalkozások lakosságárányos számát illetően a megye tartja korábbi kedvező, országos átlagnál jobb pozícióját, ugyanakkor a külföldi tőke nagysága terén az ezred-

³ HVG 2013\46. SZÁM, 2013. november 13.

forduló óta folyamatosan romló mutatók figyelhetők meg, ami a *tőkevonzó képesség gyengülésére utal*.

A külföldi tőke elemzését illetően közismert tétel, hogy nemcsak a tőkeállomány nagysága és a foglalkoztatottak szám meghatározó, hanem egyéb gazdasági szempontok is, úgymint a tőke felhasználásának módja, a képviselt ágazatok, gazdasági tevékenységek, azok jellege, a lokális erőforrásokra gyakorolt hatása, az azokkal kialakított együttműködés és kooperáció milyensége vagy nem utolsó sorban, hogy mennyire igényli vagy inspirálja a régió szellemi erőforrásait. E tényezőknél a legnagyobb a szakadék az előzetes várakozások és a mai folyamatok között, különösen – amitől a legtöbbet vártunk – a beszállító bolygóvállalatok elmaradt (számottevő) megszaporodását illetően. Ma az ipari vegyesvállalatok zöme – néhány, jellemzően élelmiszeripari cégtől eltekintve – sziget-szerűen működik csekély magyar beszállítói körrel, annak ellenére, hogy elvben e helyi kooperációs lehetőségek feltárása és elindítása mindkét fél kölcsönös érdeke. Ma még azonban a külföldi tulajdonosok legtöbb esetben – a magyar termékek minőségével szembeni jogos vagy túlzott bizalmatlanság miatt – addicionális költségek vállalása árán is ragaszkodnak külföldi alvállalkozóikhoz. Ennek megváltoztatására a minőségi szint emelésén túlmenően is jelentős erőfeszítésekre van szükség a magyar vállalkozók és különböző érdekképviselőik részéről.

IPARKÖZPONTÚ FEJLŐDÉS

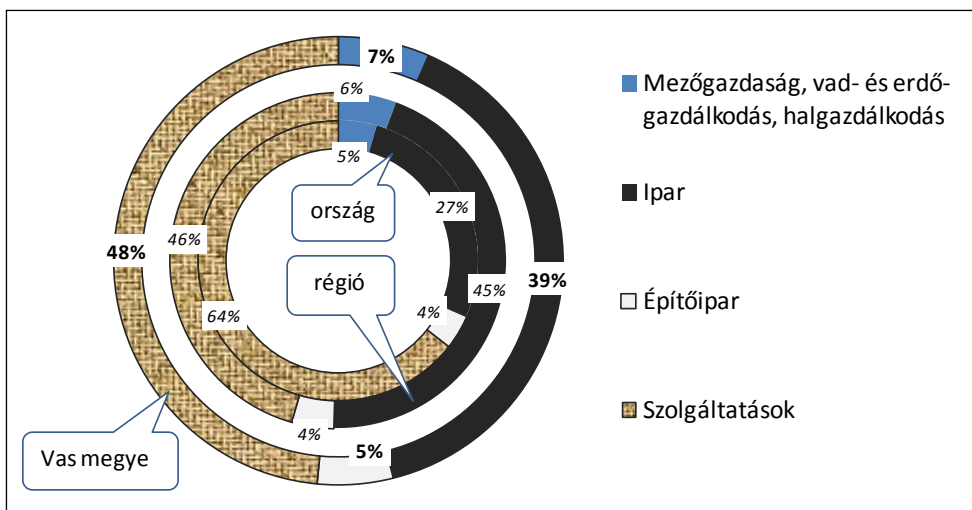
A helyi gazdaság jellegét, szerkezetében regisztrálható változások tendenciáját részben a megjelenő meghatározó súlyú szereplők tevékenysége, részben a fejlett világ fejlődési trendjei magyarázzák: egyfelől a termelés volumene és a foglalkoztatás szempontjából domináns szerepük van a letelepedett *ipari* üzemeknek, másfelől a vállalkozási aktivitás – és részben a foglalkoztatás – mutatóiban sokkal inkább a *szolgáltató* szektor bővülése, mint általános tendencia figyelhető meg. Vas megye esetében e két hatás közül az előbbi a markánsabb: a meghatározó ipari üzemek teljesítménye, mutatói olyan nagyságrendűek, hogy ezek alapvetően befolyásolják az összképet.

Akár a bruttó hozzáadott érték, akár a foglalkoztatás adatait vizsgáljuk, egyértelműen rögzíthető az ipar kiemelkedő súlya – úgy abszolút értékben, mint országos összevetésben. Az ágazat 39%-os súlya a GDP-n belül kifejezetten magas, s az országos átlagnál 12 százalékponttal magasabb részarány is kiugró adatra utal. Ezen elsődleges sajátosság mellett – országos átlagtól eltérő – gazdaságszerkezeti jellemzőként figyelmet érdemel még a mezőgazdaság jelentős hozzájárulása GDP-hez, valamint általában a szolgáltatások gyengébb helyzete – utóbbi a világszerte terciarizálódó fejlődés tükrében egyfajta negatív jelzésként, az iparközpontú fejlődés árnyoldalaként értékelhető.

Az egyes szektorokat vizsgálva, a gazdasági súlyát illetően világszerte visszaszoruló *mezőgazdaságot* vetették vissza legnagyobb mértékben a rendszerváltás gazdasági és politikai viharai. A növénytermesztés is visszaesett, de főleg a hagyományosan erősebb

állattenyésztés teljesítménye csökkent, s az agrárium ma már csupán a megyei GDP huszadát állítja elő. A kárpótlás, illetve a tulajdonosi és szervezeti viszonyok változásai után az ágazat szereplőinek száma megnőtt, de az egyéni gazdálkodók térnyerése még az országosnál is csekélyebb. Az termelősövetkezetek utódai – néhány kivételtől eltekintve - túlnyomórészt továbbra is hagyományos tevékenységeikkel és a korábbi technológiával, de a korábbinál nehezebb piaci és finanszírozási feltételek mellett próbálják stabilizálni helyzetüket.

3. ábra: A gazdasági szerkezet az előállított GDP alapján (2011)
 Figure 3: Sectors by GDP

Forrás: A bruttó hazai termék (GDP) területi megoszlása 2011-ben (előzetes adatok), KSH 2013. alapján

A kereskedelem és a vendéglátás a belföldi jövedelem csökkenése ellenére jelentős fejlődésen ment át, melyben döntő szerepe van a multinacionális, illetve országos kiskereskedelmi láncoknak (CSAPÓ 2009). Pozitívum, hogy a kínálat ma már bőségesen lefedi a szükségleteket, negatív jelenség viszont az üzletláncok és a lokális gyökerű szereplők közti érdekellentét folyamatos napirenden szereplése. 2012-ben (a KSH adatai szerint) 3402 kiskereskedelmi egység működött a megyében, összesen 415 ezer m² alapterületen, aminél csak Nógrád adatai alacsonyabbak.

A szolgáltatások – ha a szervezetek száma rohamosan gyarapszik is – a gazdasági általános teljesítményétől elmaradó ütemben fejlődtek: a vállalkozások önmagában jelentős száma elmarad az országos szinttől, s különösen a gazdasági szolgáltatások terén. Az önmagában látványos, de az élenjáró térségekre viszonyítottan mégiscsak erőtlen terciarizálódás, a kereskedelmi és különösen a szolgáltató szektor több mutató által is jelzett viszonylagos elmaradottsága a megye gazdaságának egyik Achilles-sarka. Mivel a fej-

lett országokban egyre inkább a terciér (sőt a kvaterner) szektor tölt be „húzóágazati” szerepet, a megye számára lényeges kérdés ennek megerősítése a régiók európai versenyében való eredményesség szempontjából.

A megye leginkább perspektivikus ágazata a vonzó és változatos adottságok alapján a *turizmus*. Ma a vendégforgalom még meglehetősen koncentrált, főleg a gyógyturizmus erős, de a természeti vonzerők, a műemléki látnivalók és a rangos kulturális-művészeti rendezvények a mainál jobban kihasználhatók, s a falusi turizmus is komoly lehetőségekkel rendelkezik.

Akár a statisztikákat, akár teljesítménymutatókat, akár a vállalati erőviszonyokat tekintjük, az *ipar (feldolgozóipar) az az ágazat, mely meghatározó szerepet játszik* a megye gazdasági teljesítményében, illetve a foglalkoztatásban, így ezen ágazat jellemzői különös figyelmet érdemelnek. Különösen erős a szektoron belül a *gépipar*, de van néhány országosan is jelentős és versenyképes vállalat az élelmiszeriparban, a vegyiparban és a faiparban is, míg a textil- és bőripar a foglalkoztatás terén játszik fontos – bár tendenciájában gyengülő – szerepet. A *külföldi működőtőke jelenléte* is itt a legintenzívebb, az ipari termelés több mint kilencven százalékát a külföldi érdekeltségű vállalatok adják, ami a kézzelfogható gazdasági előnyök mellett – e vállalatok gyenge lokális beágyazottsága miatt – az erős külső függés *hosszú távú bizonytalanságaival* is együtt jár.

A *feldolgozóipar*, azon belül is elsősorban a *gépipar* folyamatai és perspektívái döntő jelentőségűek a térség fejlődése szempontjából is. Abban, hogy az elmúlt évtizedben összességében nagyfokú a gazdasági stabilitás mutatkozott, nagy szerep van ezen ágazat stabilitásának, illetve meghatározó szereplői tartós jelenlétének (CSAPÓ – BALOGH 2012). A legerősebb szereplőket illetően egyébiránt a megyei vállalati toplista egyértelműen visszatükrözi az *ipar szerkezetének* alapvonását: az első hat közt szereplő három gépipari („közúti jármű, járműmotor alkatrészeinek gyártása”) cég súlya meghatározó abban, hogy a megyén belül 2012-ben az ágazat az ipari termelés értékéből 69%-kal, az ipari foglalkoztatásból 50%-kal részesedett. Az élelmiszeripar jelentős súlya is összhangban áll kiemelkedő képviselőinek pozíciójával, de van toplistás vállalat a vegyiparban, a faiparban, illetve a textil- és bőriparban – mint megyei szinten ugyancsak számottevő ágazatokban – is.

Az egyes ágazatok mennyiségi mutatóinál nagyobb jelentősége van azoknak a *gazdálkodási jellemzőknek és működési összefüggéseknek*, melyek a gazdasági bázis nemzetközi versenyképességét és a fejlődés fenntarthatóságát biztosíthatják. A helyi gazdaság versenyképességét ugyanis jelentősen befolyásolja az üzleti környezet minősége mellett a vállalati stratégiák és működési gyakorlat kifinomultsága is. Ennek előmozdításában lehet kiemelkedő szerepe a régióban nemzetközi mintára elindult *klaszter-szerveződések*. Habár a formálódó klaszterek jellemzően ma még fejlődési ciklusuk elején vannak, sok tekintetben már ma is rányomják bélyegüket a térség, benne Vas megye gazdaságára, a jövőre nézve azonban különösen komoly potenciál rejlik bennük. A régió-

ban működő három legjelentősebb „termelő” klaszter⁴, mint a térségi gazdaság jellegadó és komoly súlyt képező motorjai összességében nem köthetők egyetlen megyéhez vagy városhoz, de azok hálózatainak vannak bizonyos csomópontjai, sűrűsödési helyei. A Pannon Autóipari Klaszter irányítása egyébiránt *Győr*hez, az Pannon Fa- és Bútoripari Klaszteré *Zalaegerszeg*hez, a Pannon Elektronikai Klaszteré *Szombathely*hez kötődik – e centrum-szerepeket a sűrűsödési pontok kétségkívül indokoltá teszik (csakúgy, mint a turizmusban nagy szerepet játszó Termál Klaszter esetében a büki központot). Kiemelt figyelmet érdemel továbbá a legutóbbi időszak egy fontos kezdeményezése, a Szombathely-Szentgotthárd-Zalaegerszeg térségében formálódó – és kormányzati szinten kiemelt járműipari központtá nyilvánított – Nyugat-Pannon Járműipari és Mechatronikai Központ, ahol optimista várakozások egymilliárd euró tőkebefektetést remélnék és 25 ezer új munkahely létrejöttét várják.

ÖSSZEGRZÉS

Összességében elmondható, hogy az elmúlt húsz évben jelentős fordulat zajlott le az ország gazdaságában, így alapvető változások történtek Vas megyében is, de az átmenetiség számos elemébe lehet ütközni még ma is, amennyiben továbbra is az érzékelhető, hogy az új gazdasági tér kínálta lehetőségeket csak töredékesen sikerült megragadni, s még mindig az átalakulás ígéreteinek kiteljesedéséért zajlik a küzdelem. A makromutatók azt jelzik, hogy az (átlagos) életszínvonal emelkedett, de újra és újra válságszituációk keletkeznek, az EU-csatlakozás megtörtént, de a burgenlandi életszínvonal még messze van, a gazdasági bázis gyökeresen átrendeződött, de maga az átrendeződési folyamat erőteljes mozgásban maradt, a nyugati határszél országán belüli helyzete kívülről kedvezőnek látszik, belül azonban sok probléma érzékelhető, mely problémák a mikroszintű szituációkhoz közeledve egyre szerteágazóbbak. Mindazonáltal vannak perspektívái a térségnek: ha egyfelől a telephelyi feltételrendszer (a telephelykínálattól a közlekedési infrastruktúrán át a megfelelő módon képzett munkaerőig) a különböző szintű fejlesztés stratégiákban rögzített tervek szerint alakul, másfelől az eredmények árnyékában meghúzódó problémák, mint egyes iparágak erős külső függése vagy a terciér ágazatok viszonylagos elmaradottsága és nem utolsósorban a gazdasági tevékenységek negatív externáliái, nem kívánatos túlcordulásai kezelhetőnek bizonyulnak, Vas megye távlatilag az ország egyik modernizációs centrumává válhat a gazdaságban is.

⁴ Vannak kísérletek további (pl. logisztikai-, textil-, mechatronikai-, megújuló energia stb.) klaszterek formálására, ezekkel kapcsolatosan azonban (ma még) legalább annyi a nyitott kérdés, mint a működő megoldás.

IRODALOM

- BARANYAI G.** (2011): Vas vármegye szőlőtermő vidékei a XIX. század közepén. *Vasi Szemle*, LXV. évfolyam 3. szám, Szombathely, pp. 320-331.
- BARANYAI O. – BARANYAI G.** (2013): Role of rural tourism and agriculture for development of rural protected areas In: *Revija za Geografijo* 8-2 Maribor, pp. 71-80.
- BELUSZKY P.** (2003): Magyarország településföldrajza. Általános rész. Dialóg campus Kiadó, Budapest-Pécs. 568 p.
- BELUSZKY P.** (2005): Őrség – Vendvidék, Felső-Rába-völgy, Szentgotthárd és környéke. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 207 p.
- BUBLIK B. – TÓTH I. J.** (2013): Rejtett lakossági jövedelmek kistérségi szintű becslése. MKIK GVI Kutatási Füzetek 2013/2. MKIK Gazdaság- és Vállalkozáskutató Intézet
- CSAPÓ, T. – BALOGH, A.** (2012): Industrial areas and their transformations in Hungary. In: Csapó, T. – Balogh, A. (szerk.): Development of the settlement network in the central european countries: Past, present, and future. Springer Verlag, Berlin, Heidelberg. pp. 245-258.
- CSAPÓ T.** (szerk.) (1996): Átalakulás Vas megyében. Vas megye társadalmi-gazdasági fejlődése a rendszerváltástól napjainkig. MTA RKK – Vas Megyei Önkormányzat, Szombathely. 424 p.
- CSAPÓ, T.** (2009): Hypermarkets, specialised stores and shopping centres in the Hungarian towns and cities. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): Közép- és nagyvárosok településföldrajza. V. Településföldrajzi Konferencia: Urban geography of the medium size and large cities. Savaria University Press, Szombathely. pp. 90-109.
- GYŐRI R.** (1999): Térszerkezeti változások a polgárosodó Kisalföldön. *Tér és Társadalom* XIII. évfolyam 4. szám pp. 77-106.
- KISS É.** (szerk.) (2013): A hazai ipari parkok különböző dimenzióban. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 320 p.
- NÉMETH S.** (2003): Kőszeg funkcionális morfológiája. OSKAR Kiadó, Szombathely, 124 p.
- PALKOVITS I.** (1996): Vas megye gazdasága – ipara. In: Csapó T. (szerk.): Átalakulás Vas megyében. MTA RKK – Vas Megyei Önkormányzat, Szombathely. pp. 113-133.
- PALKOVITS I.** (1998): Gazdasági folyamatok Vas megyében. *Területi Statisztika* 6. pp. 510-527.
- PALKOVITS I.** (2001): Gondolatok a versenyképesség körül. *Vasi Szemle* 2001/3. pp. 259-282.
- PETE Gy.** (szerk.) (1999): Vas Megye kézikönyve. CEBA Kiadó – Életünk – Faludi Ferenc Alapítvány. 589 p.
- RÁCZ J.** (1986): Magyarország megyéi: Vas. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 147 p.